

A „kísérteties” szerepe a társadalmi kirekesztés folyamatában

© VARGA Rita

Debreceni Egyetem, Debrecen, Magyarország

vargarita@mailbox.hu

A háború traumája és a pszichoanalitikus „kísérteties”

Az első világháború radikális változásokat indított el, nem csak a mindennapok területén, hanem a kulturális-tudományos közélet szférájában is. Az emberek gondolkodását alapjában változtatta meg az életről, halálról és a különböző emberi viszonyokról. Erre az átalakulásra Sigmund Freud is reflektál, már a világháború kitörését követően fél éven belül előadást tart arról, hogy hogyan változott meg az emberek halálhoz fűződő viszonya (vö. Freud 1995). Freud saját munkásságában is döntő változások zajlanak le ekkoriban, feltételezhetően a háború hatására emeli be elméletei közé többek között a destrukciós ösztön fogalmát is (vö. Freud, 1991). Freud a korábbi szexuális- és énösztönök oppozícióját feladva egy új konstellációt vezet be, ahol már az élet- és halálösztönök állnak szemben egymással (Freud, 1991:63-71).

Természetesen csupán a háborús körülményekre redukálni ezen elméletek keletkezését a dolgok leegyszerűsítését jelentené (vö. Lohmann, 2008:115-116). Hogy milyen hatások érik a háború alatt Freudot, abba betekintést kaphatunk többek között Ernest Jones Freudról szóló monográfiája által is (vö. Jones, 1983:423-447). A háború időszaka több szempontból is inspirálóan hatott Freudra és a pszichoanalízisre. Freud betegeinek száma érthető módon erősen csökkent, így azonban maradt ideje az írásra. Ez a periódus igencsak termékeny a freudi életműben. A pszichoanalízis iránt is megnő az érdeklődés a háborús neurózis előterbe kerülésével. A témánk szempontjából releváns kísértetiesről [Unheimliche] szóló tanulmányát 1919-ben jelenteti meg. Ahogy a magyar kiadás szerkesztői bevezetőjében olvasható, feltételezhetően több éven át foglalkozott a kérdéssel (Freud, 2001:245). Ferenczi Sándornak egy 1919. május 12-én kelt levelében tesz egy apró utalást arra, hogy tanulmányozza a kísérteties problémáját (Brabant & Falzeder, 2003:243).

Majdnem száz évvel később mi indokolhatja, hogy ezt a fogalmat, amelyet Freud elsősorban a művészet viszonyában értelmez, elővegyük, és egy társadalmi kontextus interpretációjában használjuk fel? A politikai-szociális értelmezés nem tűnik annyira inadekvátnak, amennyiben belegondolunk abba, hogy hiába kitüntetett az esztétikai megközelítés a kísértetiesről való tárgyalásmódok között, a jelenség maga semmiképpen sem rendelhető művészetfilozófiai perspektíva alá. Bár fokozott érzékisége, az élmény plaszticitása miatt csábító a kísérteties minőségét műalkotások kontextusában tárgyalni, az ilyen esztétikai indíttatású elemzés végül mindig kitekint saját horizontjából. Freud pszichológiai motivációja ugyan egyértelmű, de ettől függetlenül sem valószínű, hogy például a Hoffmann-regényekben megjelenő kísérteties elemet rekonstruálni lehetne lélektani fejtegetések nélkül. Az sem egészen jelentéktelen körülmény, hogy Freud az általa átdolgozott fogalmat a

filozófiától kölcsönzi: a kísérteties valahogyan végül mindig a saját létmódunkra referál. Ez a „metafizikai” vonás válságos időkben mindig erősödik, és lehetővé teszi, hogy a kísértetieset ne csupán esztétikai vagy individuál-pszichológiai kontextusban értelmezzük, hanem a minket körülvevő világban helyezzük el.

Az elmúlt időben az idegenségről alkotott képünkben figyelhető meg olyan radikális változás, mely az első világháború idejében az életről és halálról alkotott képben állt be. Ehhez mindenekelőtt hozzájárult annak az újfajta „harcmodornak” a terjedése, ahol a támadó fél előbb beépül az ellenség közé, és onnan indítja el a támadást. Feltételezésem szerint bizonyos esetekben hasznosíthatóvá, és a kísérteties fogalmával is magyarázhatóvá válnak a bizonyos csoportok iránt tanúsított idegenkedések. Az idegen, legyen az esetenként más és más csoport képviselője, mindig egyszerre reprezentálja az ismerőst és az ismeretlent, jelenlétével egy olyan kettőséget állít, amely struktúrájában a kísérteties élményében is megjelenik. A későbbiekben ezt a hipotézist próbálom meg alátámasztani. Így egy filozófiai, művészetelméleti fogalmat társadalomfilozófiai kontextusba ágyazva fogok értelmezni. A hipotézis alátámasztásával egy időben kerül bemutatásra az Unheimliche fogalma is.

A kísérteties nőiség

Freud különböző példákon keresztül igyekszik bemutatni a kísérteties működésmódját. Ehhez elsősorban Ernst Jentsch *Zur Psychologie des Unheimlichen* című művéből indul ki, még akkor is, ha ezt a szöveget nem tartja egészen kielégítőnek, a téma legalaposabb körüljárásának. Freud Jentsch (vö. Jentsch, 1906:198) példáját felhasználva kísérteties helyzetként említi azt az esetet, amikor az ember nem tudja, hogy a látott alak élő vagy élettelen-e, azaz rendelkezik-e lélekkel, avagy nem (Freud, 2001:252). A tárgyalt téma kapcsán előremutatóbbnak tűnik, ha Freud koncepcióját demonstrálva nem az ő példáit használjuk, hanem rögtön az idegenség társadalmi jelenségével illusztráljuk a kísértetieset. A lélek-nélküliség problémája megjelenik bizonyos esetekben a nőkhöz fűződő viszonyban is. A különböző tradicionális, vallási és egyéb sztereotípiák illetve elgondolások rekonstruálása helyett itt egy esetünkben szimbolikusnak tekinthető filozófus elméletét veszem elő. Otto Weininger *Nem és jellem* című műve bőven, már-már kimerítően szolgál példákkal.

A bécsi filozófus, aki Freud kortársa és bizonyos értelemben vetélytársa volt, abból az aspektusból tekint a férfi és a nő viszonyára, hogy köztük nem minőségi, hanem mennyiségi különbségek figyelhetők meg (Weininger, 2010:11-13). Mind a két nem tartalmaz a másakra vonatkozó tulajdonságokat (Weininger, 2010:15). Álláspontja szerint nem létezik tiszta nő és tiszta férfi, ezek csupán minőségekként, alapvető princípiumokként jelennek meg (Weininger, 2010:16-18), persze azt ő is belátja, hogy végeredményben mégis csak létezik a férfi és a nő mint konkrét lény (Weininger, 2010:68). A weiningeri koncepció logikai kifutása az, hogy a női princípium az emberi lét negatívuma, és minden a társadalom periferiáján élő közösség túlzott mértékben hordozza magában a nőiséget. A zsidók vagy a kínaiak inkább nőiesek, mint az európai, fehér férfiak (Weininger, 2010:248); s a különböző etnikai csoportok tulajdonképpen annyiban megvetendőek vagy csökkent értékűek, amennyiben a nőiség dominál bennük.

Hogyan hozható mindez összefüggésbe a kísértetiesessel? Weininger egy helyen azt írja, hogy a nőnek a férfival ellentétben nincs lelke (Weininger, 2010:167). Sőt,

elképzeléseiben odáig megy, hogy a nő közelebb áll az állatokhoz, mint amennyire a férfi animális lehet (Weininger, 2010:239). Ez a lélek-nélküliség azonban magával vonzza a női minőség további hiányosságait is, amelyekre most nem áll módunkban kitérni (vö. Weininger, 2010:150-167). A nő, aki látszólag ugyanúgy ember, mint a férfi, eltérő vonásaival mégis idegenkedést ébreszt a weiningeri szubjektumban. A nő éppen azon a határon helyezkedik el ebben a koncepcióban, amely problémás appercepcióhoz vezet.

A kortársak számára Weininger nőkre vonatkozó teóriája nem jelentett különösebb újdonságot, a különlegességét az adja, ahogyan párhuzamot von a női minőség és a zsidóság között (Gerő, 2009:120-121). A későbbiekben még bővebben kitérünk a zsidóságra, azonban azt meg lehet állapítani, hogy a weiningeri logika alapján, ha a nő karakterét kísértetiesnek vélhetjük azon okból, hogy nem lehet eldönteni, hogy rendelkezik-e lélekkel, úgy a zsidókra ez ugyanígy vonatkozhat, mivel Weininger szerint ők ugyanazokkal a hiányokkal rendelkeznek, mint a nők (Weininger, 2010:251-263). Itt is érdemes azonban megjegyezni, hogy ebben az esetben is típusról van szó Weinignernél (Weininger, 2010:251).

A freudi koncepcióban a hasonmás bizonyos esetekben szintén kísérteties hatással bírhat. Ez pedig egy újabb összetevője lehet a nőalak kísérteties értelmezésének hiszen, elég csak a Teremtés könyvére gondolni: az embernek nem volt segítőtársa, aki *hasonló* lett volna hozzá, ezért teremtette meg Isten a nőt, Ádamból és Ádám hasonlatosságára (Ter 2,20-). A nő a zsidó-keresztény kultúra fővonalában a mindenkori másolat, a férfi doppelgänger-e, akit sokszor nehéz kategorizálni. Az a besorolhatatlanság, azonosíthatatlanság, amelyet a hasonlóság és különbség együttes jelenléte táplál, vezethet el akár néha a nő kísértetiesként történő azonosításához.

A nő azonban nem csak emiatt tartható kísértetiesnek. Freud megemlíti, hogy ha feltételezzük, hogy valaki mágikus hatalom birtokában van, és rossz szándék vezérli, akkor őt is kísértetiesnek vélhetjük (Freud, 2001:270). Ezáltal egy újabb párhuzamot engedhetünk meg magunknak, hiszen régi nézet, miszerint a nőt a boszorkányság és a mágia képessége és jelensége veszi körül. Voltak ennek a felfogásnak pozitív és negatív megjelenései is a kultúrtörténetben. Nyilvánvaló, hogy nem minden mágikus képességű nő állt úgymond az „ördög szolgálatában”. A különböző mitológiai történetekből, népmesékből és különböző hagyományokból ismerhetünk olyan nőalakokat is, akiket pozitívan ítélnék meg ebből a szempontból, mint például a delphoi jósnőket. Vannak, akik a zsidó-keresztény teológiai hagyomány nőellenességének tulajdonítják a boszorkányüldözéseket (Sebald, 2000:178-187). A nő ilyen értelemben az emberinek látszó emberen-túli lény, olyan létező, aki a hétköznapi ember számára ismeretlen metafizikai tartományokkal van kapcsolatban.

További fontos adalék lehet, hogy Freud egyik nemi életre vonatkozó észrevétele. Egyes neurotikus férfiak arról számolnak be, hogy számukra kísérteties a női nemi szerv és annak látványa (Freud, 2001:272). Freud megadja ennek az érzésnek a mitológiai előképét is: a Medúza feje, amely kővé dermedti azokat, akik meglátják, voltaképpen egy női nemi szervet szimbolizál (Freud, 2001b:273). A fejen tekergő kígyók a nemi szörzetet, a kővé dermedés mozzanata az erekciót jelképezi. A Medúza feje annyiban kísérteties, amennyiben az anya rettentő genitáliáját jeleníti meg (Freud, 2001b:274). Ez az a hely, amely mindenki számára ismerős, ám mégis ismeretlen terület. A homoszexuálisok számára (a mítoszt alkotó görögök között nagy számban találhatjuk meg őket) a női nemi szerv a pénisz hiányát reprezentálja, amely már csak azért rettenetes, mert az öröm lehetőségét sem rejti magában számukra. Jelen esetben nem mehetünk bele az e mögött álló elfojtások felfejtésébe.

Ennek kapcsán most csak egy momentumot érdemes megemlíteni: a csonkolt végtagok vagy a levágott fej esetében a kísérteties a „*kasztrációs komplexus közelségéből ered*” (Freud, 2001:271) és így minden, ami a kasztrációval hozható összefüggésbe végül kísértetiesként hathat például a látás elvesztése is (Freud, 2001:256).

Az, hogy mennyire aktuális a kísérteties nőalak koncepciója azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az utóbbi időben egyre több európai országban kezdtek fészegetni a burka-viselés szabályozását. Természetesen ezeknek a próbálkozásoknak lehetnek praktikus okai is, azonban mindennek a mélyén valószínűleg az ismeretlen, akár kísérteties idegentől való félelem is megbújhat. Az önmagát leplező, eltakaró, már-már a szellemeket idéző megjelenés eltávolítja a burkát viselő egyént a többségi társadalomtól, ám jelenlétével bizonyos mértékű közelséget is feltételez. Ebben a ruházkodási szokásban egyszerre képes megjeleníteni több kísérteties nyom is: a misztikus idegenség vagy az egyformaság által keltett hasonmás- és lélektelenség-benyomás.

Kasztráció és antiszemitizmus

A kasztráció kérdése kapcsán eszünkbe juthat egy közösség, amelynek a történetét szinte végigkíséri a kirekesztés. Jacques Derrida *Az archívum kínzó vágya* című munkájában hangsúlyozza, hogy Freud számára a kísérteties fogalmának meghatározó jelentősége van, és nemcsak ott, ahol erre számítanánk (Derrida, 2008:48). A fogalom jelentőségét külön kiemeli a körülmetélés aktusa kapcsán. Freud *Mózes, az ember és az egyistenhit* című művében kifejti, hogy a körülmetélés aktusa a kasztrációt idézheti fel, és ez lehet az oka annak, hogy ez félelmetes¹ [unheimlichen] hatással van a kívülállók számára (Freud, 1987:144). A kasztrációtól való infantilis félelem az egyik legfontosabb tényezője az antiszemita érzelmek kialakulásának (vö. Jonte-Pace, 2001:99-116).

Ahogy a nők esetében meghatározó lehet az öltözködés (burka) szerepe, ez ugyanúgy megjelenik az ortodox zsidó közösségeknél is. Az antiszemita-kirekesztő érzület egyik fő forrása, hogy a vallási előírásaikat követő zsidók megjelenése egyszerre nagyon is ismerős a többségi társadalom számára, és egyszerre nagyon is idegen, keleties-misztikus benyomást keltő. Ugyanez a kettősség érhető tetten a szokások és a nyelv terén is: a zsidók számára is majdnem ugyanazok a szent iratok, mint a keresztény többség számára, ahogyan például a közép-európai jiddis nyelv is sokban emlékeztet a térség meghatározó nyelvi megoldásaira, referál annak szókészletére. Az ismerősnek és az ismeretlennek ez az együttes „esztétikai” benyomása komoly etikai-társadalmi konklúziókhöz vezet.

A kísérteties idegen

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az idegen státuszában ugyanazokat a szerkezeti elemeket lehet kimutatni, mint amelyek megtalálhatóak a kísérteties élményében is, így a szociológiai-politikaelméleti kategóriát szemléltetni és értelmezni lehet az esztétikai-pszichológiai minőséggel. Az idegen az, aki a többségi

¹ A magyar fordítás nem adja vissza teljesen a német eredetit. Freud az unheimlichen kifejezést használja a körülmetélés élményére (vö. Freud, 1939:164).

társadalomba hosszabb vagy rövidebb időre behatol, esetleg ott él, így egyszerre tartozik a befogadó kontextushoz, és ahhoz a közeghez, ahonnan érkezett: közelségében éppen a távolságot reprezentálja.

Abban a korban, amikor az idegen problémája egyre hangsúlyosabbá válik, a társadalom egyre inkább hajlamos a Másik démonizálására, akkor különösen fontos lesz, hogy utánajárjunk az emberek döntésbeli motivációinak. Ennek gyökerét a legkritikább esetben találjuk meg az értelmes, diszkurzív megközelítésben: sokkal többször érvényesülnek lappangó lélektani késztetések illetve esztétikai alapú ítéletek. Mivel ezeknek a háttérfelvetéseknek, háttérkésztetéseknek az érvényessége, hatóköre nem marad meg saját terepnumán belül, ezért fontos, hogy azok társadalmi vetületeit elemezzük. A kísérteties esztétikai-pszichológiai alapja kétségkívül etikai, politikai és szociológiai következményekkel jár.

Felhasznált irodalom

- Biblia* (2006). Budapest: Szent István Társulat.
- BRABANT, Eva, & FALZEDER, Ernst (2003). *Sigmund Freud Ferenczi Sándor levelezése II/2. kötet*. Budapest: Thalassa Alapítvány; Pólya Kiadó.
- DERRIDA, Jacques (2008). Az archívum kínzó vágya. In Derrida, Jacques, & Ernst, Wolfgang (szerk.): *Az archívum kínzó vágya – Archívumok morajlása* (pp. 11-104). Budapest: Kijárat.
- FREUD, Sigmund (1939). *Der Mann Moses und der Monotheistische Religion*. Amsterdam: Verlag Allert de Lange.
- FREUD, Sigmund (1987). Mózes, az ember és az egyistenhit. In Uő.: *Mózes* (pp. 9-210). Budapest: Európa Könyvkiadó.
- FREUD, Sigmund (1991). *A halálösztön és az életösztönök*. Budapest: Múzsák.
- FREUD, Sigmund (1995). Időszerű gondolatok háborúról és halálról. In *Tömegpszichológia – Társadalomlélektani írások* (pp. 159-184). Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, Sigmund (2001). A kísérteties. In *Művészeti írások*. Budapest: Filum.
- FREUD, Sigmund (2001b). Medusa's Head. In *Beyond the pleasure principle group psychology and other works* (pp. 273-274). London: Vintage; The Hogarth Press.
- GERŐ András (2009). Nőgyűlölet – zsidógyűlölet (Otto Weininger). In Uő. *Se nő, se zsidó – Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában* (pp. 91-130). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- JENTSCH, Ernst (1906). Zur Psychologie des Unheimlichen. *Psychiatrisch – Neurologische Wochenschrift*, 22, 195-198.
- JONES, Ernest (1983). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- JONTE-PACE, Diane (2001). *Speaking the Unspeakable – Religion, Misogyny, and the Uncanny mother in Freud's Cultural Texts*. Berkeley: University of California Press.
- LOHMANN, Hans-Martin (2008). *A huszadik század Ödipusza – Sigmund Freud élete és munkássága*. Budapest: Háttér.
- SEBALD, Hans (2000). *Boszorkányok hajdan és ma*. Budapest: Holnap.
- WEININGER, Otto (2010). *Nem és jellem*. Debrecen: Kvintesszencia.